

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Володимир Половець

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ КІСТЯКІВСЬКИЙ (1833 – 1885)

У статті досліджується життєвий і творчий шлях видатного українського вченого, юриста, історика і громадського діяча Олександра Федоровича Кістяківського.

Ключові слова: Сенат, міністерство, церква, університет, щоденник, держава, право, сім'я.

У березні нинішнього року виповнюється 180 років від дня народження нашого земляка, видатного українського вченого, юриста, історика, археографа і громадського діяча Олександра Федоровича Кістяківського.

Не вивчена і не поцінована донині родина Кістяківських заслуговує на особливу увагу. Її засновник Омелян Васильович Кістяківський був кріпаком, а згодом керуючим маєтком петербурзького сенатора Іллі Андрійовича Безбородька у містечку Стольному Сосницького повіту на Чернігівщині. Отримавши «вільну» від свого господаря, у 1808 р. О.Ф. Кістяківський купив землю і побудував у Стольному власний будинок. Через два роки Омелян Васильович пішов із життя, залишивши дружину з малолітнім сином Федором. Коли юнак підріс, за порадою і рекомендацією місцевого священика його віддали до повітового духовного училища, а потім і до духовної семінарії в Чернігові, після закінчення якої, одружившись з дочкою священика сусіднього зі Стольним села Городище, Федір очолив єпархію тамтешньої Миколаївської церкви. Молода сім'я завела власне господарство, садок, млин, пасіку і народила дітей. Старшим серед них був Олександр, котрий з'явився на світ 26 березня 1833 р.¹ Після навчання у повітовому духовному училищі та семінарії в Чернігові (1852) він вступив на юридичний факультет Київського університету, який закінчив у 1857 р. По закінченні навчання кілька років служив у державних установах Санкт-Петербурга – спочатку в Сенаті, а потім у Міністерстві народної освіти. У 1863 р. Олександр Федорович склав екзамени на кандидата права і повернувся до Києва на викладацьку роботу в університет. З цього часу і розпочинається його педагогічна і наукова кар'єра. У 1864 році він приват-доцент, а з 1867 р., після захисту магістерської дисертації – екстраординарний та ординарний (1870) професор кафедри кримінального права і судочинства цього ж університету².

Необхідно зазначити: саме в цей час у вітчизняній юридичній науці склалася традиція, яка вимагала від кожного освіченого юриста широкого знання іноземного права. Це зумовлювалося тим, що викладачами в наших університетах часто були іноземні професори, а багато вітчизняних учених проходили свою підготовку за кордоном, що в свою чергу вимагало обов'язкового знання іноземного права³.

У зв'язку з цим Олександр Федорович у 1871–1873 рр. перебував у науковому відрядженні за кордоном, слухав лекції у Віденському, Гейдельберзькому, Неаполітанському, Римському університетах, після чого став вважатися знавцем криміналь-

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

ного законодавства Італії, Німеччини, Англії, Франції. Вміло використовував набуті знання у своїй науковій та викладацькій діяльності, порівнюючи з досягненнями вітчизняної кримінально-правової думки. Вільне володіння трьома європейськими мовами – французькою, німецькою, італійською – дало йому можливість працювати з найкращими творами західноєвропейської кримінально-правової літератури та зробити критичний аналіз стану розвитку кримінального права в західноєвропейських країнах.

Однак, звертаючись до західноєвропейських наукових досягнень, О.Ф. Кістяківський у жодному разі не рекомендував лише механічне копіювання західноєвропейських зразків. Він стверджував, що «перенесена установа, подібно до пересаженого з іншого клімату дерева, без дбайливого догляду, без життя національних заходів, може виродиться та дати поганій якості плоди»⁴.

У той час серед різноманітних методів, якими користувалася наука кримінального права, значне місце посідав метод порівняльного правознавства або компаративістський метод, що полягав у вивченні норм кримінального права зарубіжних країн з метою їх зіставлення, порівняння з нормами вітчизняного кримінального права. Про це О.Ф. Кістяківський писав у своїй праці «Кримінальне право Італії», зазначаючи, що «наша молода наука виховувалася під впливом німецької. Разом з тим неможливо не зазначити, що внаслідок однобічного її панування нерідко засвоюється те, що складає дещо тимчасове, випадкове, індивідуально-народне і тому таке, що не заслуговує на засвоєння. Уникати цього можна лише шляхом знайомства з літературою інших народів»⁵.

У наступних своїх працях – «До питання про вплив інородного права на російське», «Нові праці професора Тоніссена з історії кримінального права», «Нові праці Дю-Буа з історії кримінального права Франції, порівняно з кримінальним правом Італії, Німеччини, Англії», «Головні моменти розвитку науки кримінального права», «Дослідження про смертну кару», «Молоді злочинці та установи для їх виховання, з оглядом російських установ» – Олександр Федорович підкреслював, що небезпечно підходити до наукових узагальнень на підставі даних з життя одного народу, він закликав до вивчення вітчизняного права у порівнянні з іноземним з метою вдосконалення першого⁶.

Разом з тим ідеї використання компаративістського методу на той час не були чимось принципово новим, вони лише були певним резюме загального розвитку європейської науки. Заслуга Олександра Федоровича полягала в тому, що він, пройнявшись цими ідеями, блискуче застосував їх у своїх наукових дослідженнях. Мету використання порівняльного методу як пошуки «початків справедливості» О.Ф. Кістяківський визначав у тих загальних нормах права, які можна виділити з «різноманіття всіх часів та народів»⁷.

У своєму «Елементарному підручнику загального кримінального права» О.Ф. Кістяківський пояснював це так: «...під загальним кримінальним правом я розумію викладання загальних початків, що вироблені сукупним життям всього людства»⁸.

Працюючи над темою загального кримінального права, Олександр Федорович наголошував, що тільки за умови вивчення кримінальних законів усіх формацій, періодів і народів можна вирішити зазначену проблему. Дослідник наукової діяльності О.Ф. Кістяківського І. Пучицький наголошував, що порівняльне вивчення права у різних народів показало наявність у них спільних рис, і тому, зрозуміло, думка про зв'язок та існування спорідненості кримінального законодавства і про визначеність їх історичного розвитку загальними законами виникала й раніше. Втім, так глибоко й аргументовано, як ця тема була висвітлена Олександром Федоровичем, вона раніше не розглядалася, а тому, саме завдяки йому першість у цьому питанні належить вітчизняній кримінально-правовій науці⁹.

Один із напрямків наукової діяльності О.Ф. Кістяківського – звичаєве право і судовий устрій Гетьманщини. Працюючи з козацькими архівами в Глухові, він звернув увагу на ті закони і правила судового устрою, які були чинними у першій половині XVIII ст. в Лівобережній Україні і які є винятковою пам'яткою української культури

та першим кодексом українського права. Олександр Федорович ґрунтовно описав і здійснив редакцію видатної і відомої тепер юридичної пам'ятки «Права, по которым судится малороссийский народ» (1879)¹⁰.

О.Ф. Кістяківський був обраний почесним членом Санкт-Петербурзького й Московського університетів, Московського юридичного товариства, дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, членом-кореспондентом Відділу Імператорського російського географічного товариства. Як визначний правознавець, він систематизував перший кодекс українського права, був присяжним повіреним, займався адвокатською практикою. Свою професійну діяльність тісно пов'язував із громадською. Обирався гласним Київської думи, головою Київського юридичного товариства, ректором Київського тюремного комітету, головою адміністрації Городищенських цукрових заводів, багато часу віддавав організації Рубежівської колонії малолітніх правопорушників. Громадська діяльність часто ставала для нього причиною неприємностей по службі, але чинити інакше він не міг.

У 1882 р. Олександр Федорович став членом «Старої Громади», хоча тоді вона вже існувала нелегально. Брав також участь у роботі історичного товариства Нестора-літописця. Неабияку роль у цьому зіграли родинні зв'язки. Його дружина Олександра була рідною сестрою дружини В. Антоновича і двоюрідною сестрою П. Чубинського¹¹.

У складі «Старої Громади» Олександр Федорович проводив лінію поміркованого лібералізму. Вчений з критичним складом розуму, усталеними принципами намагався поєднати західноєвропейські традиції криміналістики з вітчизняним правом. Як людина, причетна до українського національного руху 60-х рр., він не поділяв «українофільського фанатизму» і ставився до українського питання з «холодним розсудком». О.Ф. Кістяківський розумів, що за тодішніх умов як у Росії, так і в Австрії, незважаючи на конституційність останньої, досягти бажаних результатів у національному питанні було неможливо. Одним з основних недоліків українського руху Олександр Федорович вважав відсутність єдності серед українських діячів, «де кожен прагнув стати свого роду гетьманом». Не розділяв він і політичної орієнтації М. Драгоманова, який пов'язував вирішення української національної ідеї лише з молодіжним середовищем. Негативно ставився О.Ф. Кістяківський і до народництва, вбачаючи його неспроможність у зміні умов життя тодішнього суспільства. Основні свої сподівання він покладав на еволюційний шлях розвитку суспільства, проведення ліберальних правових реформ, ідеалом яких вважав встановлення панування у суспільному житті законів, а в державі – конституції, тобто, як говорять тепер, розбудову громадянського суспільства і правової держави¹².

Перебуваючи на службі в Санкт-Петербурзькому сенаті, О.Ф. Кістяківський активно співробітничав з журналом «Основа» і навіть був відповідальним секретарем редакції, до складу якої входили М. Костомаров, П. Куліш та В. Білозерський¹³.

Як зазначає професор Микола Ткач, дослідник генеалогії родини Кістяківських, це була плеяда талановитих учених у різних галузях знань. Окрім Олександра Федоровича, в сім'ї Федора Омеляновича Кістяківського було ще чотири сини. Юристом став Павло, Микола служив священником, Федір і Василь пішли в медицину, причому Василь захистив докторську дисертацію і працював викладачем Київського, а потім професором Гейдельберзького та Страсбурзького університетів¹⁴.

При цьому зазначимо, що усі сини О.Ф. Кістяківського теж отримали вищу освіту і стали провідними вченими, юристами, громадськими діячами. Потяг до науки передався старшому сину Володимирі – видатному фізику-хіміку, засновнику сучасної вітчизняної електрохімії, одному з перших академіків Української академії наук, дійсному члену ВУАН і АН СРСР, професору Ленінградського політехнічного інституту. Другий син Богдан став видатним правником - соціологом, філософом права, професором Київського університету, дійсним членом ВУАН. Син Ігор – фахівець цивільного права, очолював Міністерство внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського. Четвертий син О.Ф. Кістяківського Юлій був ученим-юристом. Громадськими діячами стали Борис та Олександр¹⁵.

Численні внуки О.Ф. Кістяківського теж стали визначними особистостями. Так, Юрій Богданович був видатним фізиком-хіміком, членом Американської НАН, професором Гарвардського університету, керівником відділу вибухових речовин атомних лабораторій в Лос-Аламасі та радником президента США Ейзенхауера у справах науки і технології, Олександр Богданович після захисту докторської дисертації з біології працював професором Київського університету. Відомими людьми в суспільстві були й інші внуки, наукова та громадська діяльність яких ще чекає на своїх дослідників¹⁶.

Підкреслимо, що у творчому доробку вченого особливе місце займають щоденник, який він вів упродовж 1874–1885 рр., та епістолярна спадщина. Ідея щоденника з'явилася в Олександра Федоровича після розмови з колишнім директором Чернігівської гімназії Я. М. Неверовим, котрий у яскравій і переконливій формі охарактеризував цей жанр як оповідне джерело, де стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає сам автор, через призму сприйняття якого відбуваються й оцінюються всі факти й події повсякденного життя. Окрім того, записи в щоденнику, наголошував педагог, дисциплінують, сприяють виробленню стилю подачі матеріалу, передають атмосферу відповідної епохи, її колорит та відбивають суспільні погляди, що були характерними на час написання.

Так, завдяки пораді досвідченої і мудрої людини, яка прожила довге і цікаве життя, зі щоденника перед нами постає особистість ученого і громадського діяча, викладача університету і батька великої родини. Ми дізнаємося про гуманізм і патріотизм Олександра Федоровича, загострене почуття його власної гідності та вимогливе ставлення до людей, про те, як він відстоював ідеали добра і справедливості. Велика увага О.Ф. Кістяківського була привернута до діяльності «Старої Громади» в Києві, стосунків з М. Драгомановим, П. Кулішем, В. Антоновичем, М. Костомаровим, О. Кониським, П. Житецьким, М. Лисенком, Ф. Вовком, Г. Галаганом, родинами Симиренків та Білозерських, що значною мірою сприяло становленню його як особистості зі стійким світоглядом і творчими переконаннями, вихованої на засадах національної свідомості та гуманістично-філософських поглядах.

Особливу увагу звертає Олександр Федорович на моральні якості та професійну чесність людини. «У суспільстві є дві групи людей: одні хитрі, підступні, стримані, які уміють володіти обставинами, вміють опутати і прив'язати інтересами певне число осіб, люди безпринципні, правдами і неправдами улаштовуючи свої справи. До таких відносяться ректор, професор Бунге, професор Ренненкамф – банкір, професор Сидоренко – декан. Є інший клас людей, яких натура має потяг до відстоювання принципів. Вони на це тільки й здатні. Якщо вони надумуються відігравати іншу роль, все рівно їх прорве. До таких натур, здається, відношуся і я. Це не заслуга, а природа. Ні, я не годжуся в громадські діячі. Я не володію ні хитрістю, ні підступністю, ні спритністю. Я усього зітканий із сумнівів»¹⁷.

Як чесна і принципова людина він не міг відмовити голові Товариства виправних притулків і хліборобських колоній пану Мілорадовичу читати у вихідні на громадських засадах популярні лекції для ув'язнених і затриманих¹⁸.

Про себе Олександр Федорович пише: «Я людина надто експансивна і мені потрібно уникати появи в товаристві, в якому розвинуте лицемірство та умовні відносини. Я завжди почуваю себе ніяково, коли з'являюсь в державні установи. Ні роки, ні роздуми цього стискання серця не позбавили. Коли я служив у Сенаті, я кожного разу заходив до канцелярії, як місця, наповненого моїми ворогами і взагалі людьми, здатними на лиходійство»¹⁹.

Таким же було його ставлення і до обов'язків гласного Київської думи. В щоденнику від 29 січня 1876 року читаємо: «В Думу не пішов. Так огидло. Хочу звільнитися від тяжіння на мене дурацьких вражень. У наукових заняттях я відчуваю себе спокійним і щасливим. Практика більше чи менше порушає гармонію мого духу. Я відчуваю, що в душі моїй лежать великі поклади, з яких можна б виробляти суспільне благо. А воно відсутнє. Займуся виключно наукою. У ній я завжди, у найскрутніші хвилини мого життя, знаходив заспокоєння і певний відпочинок»²⁰.

Заслужують на увагу роздуми О. Кістяківського про політичне життя. Прочитавши лист композитора М.В. Лисенка до редакції газети «Голос», в якому йдеться про захист діяльності «кращих діячів нашої історичної і етнографічної літератури, всього українофільства» як відповіді на статтю в «Русском вестнике» ймовірного автора Рігельмана, в котрій українофіли звинувачуються в різного роду беззаконних устремліннях, Олександр Федорович пише: «Стаття Лисенка щира, гаряча. Мені не подобається її кінець, наче прохальний, коли він звертається до редактора «Голосу» – поясніть, чому я зрадник і ворог батьківщини? Наївний автор! З цими панамі говорять не таким голосом, або мовчать»²¹.

У щоденнику відображені події, пов'язані з Київським університетом Св. Володимира, професорами і викладачами, їх участю в суспільно-політичному житті, роздуми про авторитет, мораль та професійну чесність інтелігента. Так, у записках від 4 квітня 1885 р. мова йде про засідання ради університету, на якому розглядалися питання про рекомендацію професора Ренненкампа на посаду міського голови, обрання декана фізико-математичного факультету та обрання професором кафедри історії і теорії мистецтва доцента Павлова. По кожному питанню слово мав і Олександр Федорович. Щодо проф. Ренненкампа, то він підтримував думку про те, що посада міського голови, окрім посади директора банку і професорської, вимагає багато фізичних і духовних сил, а також немало часу, так необхідного для належної викладацької роботи. Незважаючи на це, більшість підтримала рекомендацію. Вирішальну роль у цьому відіграв ректор університету професор Бунге, який сам займав керівні посади в фінансових установах і, за словами О.Ф. Кістяківського, «перетворив професорство в синекуру і дещо додаткове до банківських та інших посад». На раді було проголошоване питання про обрання деканом фізико-математичного факультету професора Ходецького. Про це Олександр Федорович пише, що погано, коли колектив факультету не може вирішити питання про свого керівника самостійно. Щодо обрання на посаду професора кафедри історії і теорії мистецтв, то дискусія після тривалого обговорення закінчилася рекомендацією Павлова на посаду професора кафедри²².

Тема про ставлення до викладацької роботи та навчальне навантаження неодноразово постає на сторінках щоденника. 23 січня 1876 р. Олександр Федорович пише: «Одні, як проф. Матвеев, їздять під час читання лекцій на практику в Санто-Донато, біля Флоренції, чи Білу Церкву до п. Браницьких, де проводять по три тижні під час навіть міністерської ревізії; інші, під час читання лекцій, їздять в Тамбовську губернію, так, для відпочинку і розваги, після відпочинку і розваги. Третина сидить в Києві за банківським прилавком і не читають лекції або читають старину глибоку. А міністерство все це бачить і знає, і саме дозволяє, при цьому наголошуючи про порядки в німецьких університетах. Царя-то в голові нема, принципи йому не властиві. Ось, коли людина, не угодна Міністерству і визнана небезпечною для уряду, стане писати статті в журналах, як Драгоманов, тоді їй вкажуть на те, що займається не своєю справою»²³.

Так, про відвідування лекцій інших викладачів О.Ф. Кістяківський 21 січня записує: «Читав вступну лекцію проф. Котляревський. Читання відбувалося у першій, самій великій аудиторії. Аудиторія була повна, хоча й не переповнена. Лекція була розумна. Говорив майстер справи. Незважаючи на те, що лектор читав по тексту, інколи звертаючись до студентів, вона справила саме хороше враження»²⁴.

Щодо відвідування студентами лекцій. Як правило, на лекцію приходило 8–12 чол. 18 листопада 1877 р. у щоденнику читаємо: «Аудиторія студентів була, на відміну від попередніх, багаточисельною – 30 чоловік, серед них 2 прослухавших курс і 3-х побачив уперше»²⁵.

До речі, на сторінках щоденника часто зустрічаються прізвища викладачів університету – особливо Михайла Драгоманова, Миколи Зібера, Володимира Антоновича та інших. 16 квітня 1875 р. читаємо: «Драгоманов провів у мене вечір напередодні, просиділи до 3 годин ночі». Про причетність М. Юзефовича – помічника попечителя Київського навчального округу, голови Київської археографічної комісії, дійсного таємного радника, до звільнення М. Драгоманова з університету Олександр Фе-

дорович пише: «...мерзотник, який іде по шляху доносів і підбурювання. Він буде добиватися того, щоб усі, хто проявив себе своїми малоросійськими симпатіями, були вислані з Києва»²⁶.

О.Ф. Кістяківський, прихильно ставлячись до М. Драгоманова, продовжував цікавитися його долею, навіть тоді, коли той виїхав за кордон. 27 червня 1876 р. він зазначав: «Драгоманов залишив Відень і переїхав до Швейцарії. Відень небезпечний. Ще б пак. Кожна слов'янська ідея серед німців небезпечна, а значить, і носій цієї ідеї досить небезпечний. У Відні засудили якогось Терлецького за видання книжки малоросійською мовою, соціалістичного і вельми задириливого змісту»²⁷.

О.Ф. Кістяківський поважав професора В. Антоновича як визначного вченого і постійно підтримував родинні зв'язки сім'ями. Разом з тим гостро критикував Володимира Боніфатійовича за те, що він не виступив на захист свого студента, а згодом і викладача М. Драгоманова, коли його звільняли з роботи. При цьому Олександр Федорович добре розумів, що В. Антонович як член Київської археографічної комісії перебував під пильним оком того ж М. Юзефовича, особливо після виходу тому «Архива Юго-Западной России» – видатних історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV-XVIII ст., в якому мова йшла про українських гайдамаків. О.Ф. Кістяківський навіть радив В. Антоновичу звільнитися з посади члена комісії, котру вважали осередком українофільства²⁸.

Згодом Олександр Федорович напише: «Я і Антонович одружені на рідних сестрах: чога ж більше. Але це рівно нічого не означає»²⁹. Як неодноразово наголошував автор щоденника, з В. Антоновичем вони люди різних політичних поглядів. «Одна наука, – пише він, – може мене заспокоїти. У ній я знаходив спокій в години більш тяжкі для мене, коли я служив в зборищі несосвітених хабарників, з одного боку, і виживших з розуму, хоча і чесних, але зовсім непридатних до виконання правосуддя»³⁰. Попередня робота в Сенаті переконала О.Ф. Кістяківського в тому, що «стан безправ'я є органічний порок руського народу. Не престижем можна встановити загальне користування правом, а загальною прихильністю поважати право іншого, чим тільки й можна досягнути безперешкодного користування своїм правом»³¹.

І знову про М. Юзефовича. «Читав «Киевский телеграф», у ньому повідомлення про малоросійські справи, вірніше кажучи про дослідження малоросійської пропаганди. Юзефович поставив своїм завданням випровадити з Києва В. Антоновича, а можливо, й інших, таких як: Житецького, Чубинського, Беренштама. Невже вони зачеплять і мене? Я років 8-9 як перестав бути українофілом політичного відтінку. У мене видохся давно українофільський фанатизм і я став до цього питання відноситися з холодним розумом, залишаючись вірним народові, але переконавшись в марності політичних питань. Я зайнятий викладанням, науковою роботою, адвокатурою, не маю часу займатися українофільською політикою»³².

Про те, що прогнози Олександра Федоровича відносно провідних діячів українського національного руху збувалися, свідчить запис у щоденнику від 2 квітня 1876 р. «Юзефович сказав, від'їжджаючи в Петербург: «Не буде він Юзефовичем, коли він не доб'ється висилки Чубинського з Києва. Така доля всіх людей, подібних Чубинському»³³.

А вже 3 березня 1877 р. у щоденнику записано: «...другий раз проводжаємо Чубинського, якого виганяють з Києва. Перший раз це було в 1862 р. Різниця велика. Тоді йому було 25 років. Зараз йому 39. Тоді він був юнаком, повним сили й надії, ще не обізнаним з життєвими складнощами. Тепер він підбитий, підкошений життям, сивіючий не по днях, а по годинах... Тепер у нього дружина і 3 дітей»³⁴.

У щоденнику від 9 листопада 1876 р. Олександр Федорович записав: «...повернувшись додому, побачив депешу з Чернігова такого змісту: «Студенти руських університетів, святкуючи річницю Київського університету, п'ють за Ваше здоров'я, як любимого професора і чесного діяча, і шлють Вам свій привіт (Милорадович, Карпинський, Шраг, Рашевський, Ясинський, Михно, Хижняков, Тишинський, Лагода, Шугаєвський)». Це мене порадувало. Порадувало тому, що я не цурався ніколи потягу до вдосконалення і до втілення в собі ідеала корисного громадського діяча. Вищої немає нагороди для людини, яка присвятила себе науці і громадській діяльності»³⁵.

Трохи згодом О.Ф. Кістяківський напише про цю подію: «Походження депеши я пояснюю собі так: зібралася кампанія університетських людей, серед яких декілька осіб із моїх учнів. Шраг особливо до мене прихильний по давньому знайомству моєму з 1867 р. з ним, тоді ще студентом Петербурзького університету, по увазі до нього на екзаменах, по старанням моїм без відома його про друкування його кандидатської, дуже змістовної роботи, зробив пропозицію послати мені телеграму, що й було підтримано. Звичайно, участь у цій телеграмі Карпинського, голови губернської управи, і Хижняка, міського голови, та інших осіб, свідчить про те, що ім'я моє взагалі більш-менш відоме серед інтелігенції»³⁶.

Про зв'язки з Чернігівщиною свідчить і запис від 25 листопада цього ж року: «Отримав листа від О.І. Ханенка, чернігівського дослідника малоросійської старини, автора цікавого дослідження про межові установи в Малоросії»³⁷.

Епістолярна спадщина, сторінки щоденника – багате джерело маловідомих фактів із біографії видатних діячів науки і культури. Серед них чи не найчастіше згадується Пантелеймон Куліш, який постійно підтримував тісні зв'язки з Олександром Федоровичем. Чи то в години матеріальної скрути, чи в бесідах про українське козацтво, минуле і майбутнє суспільства письменник часто звертався до О.Ф. Кістяківського за допомогою і порадою. Так, 4 березня 1876 р. Олександр Федорович записав: «Куліш розповів, як був заарештований у 1847 р., у Варшаві Третім відділенням за участь у Кирило-Мефодіївському братстві і після суду засланий в Тулу»³⁸.

Перебуваючи свого часу в Петербурзі та виконуючи обов'язки відповідального секретаря українського журналу «Основа», заснованого В. Білозерським, О.Ф. Кістяківський знав, що то була таємна політична національно-патріотична організація, котра ставила головною метою досягнення державної незалежності слов'янських народів у федеративній спілці. «Братчики», до яких належали В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, а згодом – Т. Шевченко, П. Куліш та інші викладачі і студенти університету, виступали за повалення самодержавства та ліквідацію кріпацтва в Російській імперії. Програма товариства «Книги буття українського народу, або Закон божий» у 109 положеннях за допомогою релігійно-повчальних та історико-публіцистичних аргументів доводила право українського народу бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. Права і обов'язки членів товариства регламентувалися відповідним статутом. І хоча основна робота кирило-мефодіївців зосереджувалася навколо проблем освіти народу, видання популярних книжок, запровадження широкої мережі початкових навчальних закладів, агітаційних відозв до населення із закликом до визвольної боротьби, Олександр Федорович був ідейно і морально далеким від таких методів діяльності.

Під час однієї із зустрічей П. Куліш розповів, що М. Костомаров зібрав на початку 60-х років методом пожертвувань 3000 руб. для видання малоросійських підручників для народу. Тривалий час ці кошти лежали в банку на ім'я М. Костомарова, чекаючи слушної нагоди. Київські діячі, а серед них і П. Куліш, зверталися до М. Костомарова з проханням передати визначену суму на громадські потреби, але Микола Іванович відповів, що віддасть ці гроші при умові дозволу міністерства на видання підручників для народу. З такими ж проханнями звертався до М. Костомарова і М. Драгоманов, але не знайшов підтримки. Лише у 1882 р. ці кошти в сумі вже 4000 руб. з дозволу Миколи Івановича були перераховані на премію авторам за найкращий російсько-український словник³⁹.

У щоденнику О.Ф. Кістяківського перший запис про Григорія Галагана з'являється 20 березня 1877 р. З нього ми дізнаємося, що після 13-ої години цього дня в гості завітав Григорій Павлович. Це був візит-відповідь після їхньої зустрічі у Галаганів на Хрещення. Олександр Федорович душевно відгукується про свого гостя. Зазначає, що той розривається між Києвом і Прилуками, де залишається дворянським і земським діячем. Своєю роботою він заслуговує на глибоку шану і повагу серед населення. Розмова йшла про М. Юзефовича та інших державних і громадських діячів. О.Ф. Кістяківського цікавили документи про старовинний побут Малоросії юридичного характеру. Гість обіцяв їх підібрати зі свого домашнього архіву та надіслати професорові⁴⁰.

На інших сторінках щоденника читаємо, що Г. Галаган і його дружина вже багато років займаються колегією імені Павла Галагана. «Пані Галаган сама відвідує уроки, добре знає усіх вихованців, дбає, щоб сито і чисто вони утримувалися». Поряд з такою позитивною характеристикою дружини Григорія Павловича О.Ф. Кістяківський змальовує негативні образи людей, які служать у колегії. Так, про колишнього директора Шафранова записано: «У нього православ'я – альфа і омега руської цивілізації. Він покликаний був запропонувати серед вихованців дух релігійності, православ'я і народності – а досяг, здається, протилежного». Управитель колегії – Нельговський, людина, яка «з одного боку, звинувачує прислугу колегії, що вона таскає господарське вугілля для самовару, а сам, з другого, займається при цьому купівлею земельки, а то й цілого маєтку». Заслуговує на увагу і характеристика священика Екземплярівського. «Це священник нового напрямку, котрий шукає впливу через сповідання. Галаган і Галаганша, щоб утримати його при колегії, поклали в банк 15 тис. р., які він зможе отримати через 10 років, з них 5 років уже пройшло. Тому після закінчення обідні в церкві колегії маленький його син завжди підходить і цілує ручку пані Галаган»⁴¹.

Улітку 1876 р. відбулося творче відрядження професора О.Ф. Кістяківського за кордон, під час якого він працював у бібліотеках та архівосховищах міст Карлсбада, Праги та Варшави. У Варшаві він зустрівся з В.М. Білозерським. Після їхньої попередньої зустрічі минуло 4 роки. Першим враженням було: В.М. Білозерський залишився незмінним захисником людських прав, товаришем пригночених і ворогом деспотизму. Раніше він здавався Олександровичу мрійником і наївним консерватором. Тепер же був більш реальним і позитивним. А далі такий запис: «Думаю, а, можливо, я сам дещо змінився, змінився і мій світогляд»⁴². Враховуючи, що свій щоденник Олександр Федорович велів опублікувати лише через 80 років, він давав щирі й відверті характеристики своїм знайомим, друзям і найближчому оточенню, в тому числі дружині й синам. Так, про В.М. Білозерського, з яким він зустрівся під час свого перебування за кордоном у Варшаві, він писав, що тепер це людина дуже цікава і достойна поваги. Надзвичайно м'яка натура, на диво, ввічлива і витримана, непохитна своїми переконаннями і готова, де можливо, їх проповідувати. Для нього характерна тверда і невичерпна любов до України, відданість прогресивним ідеям, ненависть до рабства і повага до вільних громадських інституцій – ось його достоїнство і його заслуга. Але поряд з такими надзвичайними рисами в ньому вживалися великі недоліки і навіть пороки. «Він служив у канцелярії Державної ради і займав вельми високу посаду – директора канцелярії установчого комітету по селянських питаннях. Звільнили... При введенні судової реформи з великими труднощами отримав місце члена судової палати. Але... мислительна сторона у нього сильнодіюча до вразливості: багато знаючи по історії і літературі Малоросії, він до сих пір нічого не написав і я глибоко переконаний – не напише. Він у повному розумінні лінтяй. Зате майстер на слово і невтомний в розмовах. У бесідах може перебувати цілодобово, забуваючи про все. Він здатний вдихновлятися, буває красномовним і говорить дуже впливово. Ніхто не здатний так вірно і з таким почуттям передати смисл, тон віршів Шевченка чи якоїсь народної пісні, як він. За натурою і складом свого духу він є дійсно літератор і публіцист. Я сказав є, а потрібно б сказати: був би, коли б природа не відмовила йому в одному: в здатності, в бажанні і пристрасті до роботи... Тоді б він був чудовий письменник і публіцист»⁴³.

Як доповнення до біографії Олександра Олександровича Русова, постаті широко відомої для кожної освіченої людини, українського земського діяча, статистика, етнограф, який немало зробив для розвитку статистичної справи в Чернігівській губернії, на сторінках щоденника від 27 липня 1878 р. читаємо: «Русов ще молода людина, років 32-4-х. Учень Драгоманова. Обдарований. Був учителем в Києві грецької мови. Хотів поступити стипендіатом в університет для підготовки до професорського звання, але не прийняли. Вийшов у відставку. Працював у Петербурзі і за кордоном, переважно в Празі. Після повернення із-за кордону, влаштувався в Чернігівське земство у статистичне відділення. Тоді влада була в руках голови земської управи Карпинського, якого вже викликали в Третє відділення. Коли ж влада в земстві перейшла до рук Неклюєва, чернігівського предводителя дворянства, статистичне відділення було

закрите. З того часу Русов поселився на хуторі, по дорозі від станції Доч до хутора Сорок (на Чернігівщині. – **В.П.**). Я їхав мимо хутора Русова. Новенький будиночок майже на відкритому місці. Недалеко, зрештою, ліс. Хутору належить 60 десятин землі... Русов давно досліджує етнографію, відомий знаток і любитель музики»⁴⁴.

На сторінках щоденника О.Ф. Кістяківського близько десяти записів про Олександра Матвійовича Лазаревського, глибокого дослідника соціально-економічних і політичних проблем Лівобережної України XVII -XVIII ст., який головну увагу приділяв історії селянства, колонізації, землеволодінням, судовим установам, питанням історіографії, генеалогії, археології та іншим проблемам. Так, на сторінці від 5 березня 1884 року записано: «Третього дня був я у О.М. Лазаревського, товариша голови Київського окружного суду, дослідника малоросійської старовини, одного з діяльних співробітників «Київської старовини». Він малорос, брат Михайла Лазаревського, особистого товариша Т. Шевченка, який перевозив труну поета із Петербурга в Канів. Тоді ходили в народі легенди, що він привіз не труну Шевченка, а сундук зі зброєю для боротьби. Тепер Олександр Матвійович став чиновником не тільки по службі, але й по душі. Цього разу, як і завжди, він висловив недовіру до українофільства і українофілів. Таку ж недовіру він проявив і по відношенню до Антоновича, з яким був у добрих стосунках і двадцятирічному знайомстві. Відбулася моя тривала розмова з ним про те, яким було і чим стало сучасне українофільство. Після цього я розмовляв з Антоновичем, розмова моя зачепила його за живе: він не то образився, не то захвилювався»⁴⁵.

Ми зупинилися лише на окремих сторінках щоденника О.Ф. Кістяківського, де мова йде про організацію навчального процесу в Київському університеті, ставлення професорсько-викладацького складу до політичних подій, його участь у суспільно-політичному житті; роздуми про авторитет, мораль та професійну чесність інтелігента. Заслужують на увагу записи про діяльність органів самоврядування в Києві, про відомих українських особистостей, громадсько-політичних діячів та вчених, серед яких М. Лисенко, П. Куліш, В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов, О. Русов, О. Лазаревський та ін.

Цінність щоденника Олександра Федоровича полягає в тому, що він, як правило, створювався у той самий день, коли відбувалися відповідні події та явища, і в ньому поряд з інформацією про побутові та сімейні справи знаходимо оригінальні роздуми вченого про участь студентів у суспільно-політичному житті, діяльність судово-слідчого апарату, чиновників, карально-репресивних органів та узагальнені матеріали політичного життя в цілому.

Таким чином, щоденник, як історичне джерело особового походження, відображає безпосереднє сприйняття О.Ф. Кістяківським, людиною, наділеною глибоким аналітичним розумом, озброєною доскональними знаннями іноземних мов, вченим-криміналістом та істориком права, відомим своїми науковими працями за межами країни, еволюційного шляху суспільного розвитку, тогочасного політичного життя, особливостей народницького руху та соціально-економічних подій і явищ, необхідності запровадження конституційної монархії.

1. Ткач Микола. Родина Кістяківських // Українська газета. – 2008. – № 45 (185). – 18–31 грудня.

2. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 197.

3. Кістяковский А.Ф. Возможно ли у нас отделить экзамены юристов от преподавания и ввести государственные экзамены на должность // Судебный вестник. – 1876. – № 40. – С. 127.

4. Кістяковский А.Ф. Главнейшие моменты развития науки уголовного права // Университетские известия. – 1873. – № 12. – С. 247.

5. Кістяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. – Тула, 2000. – С. 185.

6. Кістяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором российских учреждений. – К., 1878. – 213 с.; він же. Новые труды профессора Тониссена по истории уголовного права // Университетские известия.

– 1876. – № 4; він же. Новые труды Дю-Буа по истории уголовного права Франции, сравнительно с уголовным правом Италии, Германии, Англии // Университетские известия. – 1874. – № 10.

7. Кистяковский А.Ф. К вопросу о влиянии иностранного права на русское // Юридический вестник. – 1880. – Т. 3. – С. 142.

8. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. – К., 1882. – 930 с.

9. Пучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и общего права // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1.

10. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 197.

11. Ткач Микола. Вказана праця.

12. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999. – С. 57.

13. Історія української літератури (друга половина ХІХ ст.). – К., 1966. – С. 19.

14. Ткач Микола. Вказана праця.

15. Кістяківський О.Ф. Щоденник. 1874–1885. У двох томах. – Т. 2. – К., 1995. – С. 455.

16. Ткач Микола. Вказана праця.

17. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1. – К., 1994. – С. 51.

18. Там само. – С. 39.

19. Там само. – С. 74.

20. Там само. – С. 71-72.

21. Там само. – С. 56-57.

22. Там само. – С. 423.

23. Там само. – С. 67.

24. Там само. – С. 68.

25. Там само. – С. 113.

26. Там само. – С. 177.

27. Там само. – С. 116.

28. Там само. – С. 127.

29. Там само. – С. 138.

30. Там само.

31. Там само. – С. 122.

32. Там само. – С. 144.

33. Там само. – С. 371.

34. Там само. – С. 210.

35. Там само. – С. 212.

36. Там само. – С. 231.

37. Там само. – С. 107.

38. Там само. – С. 635.

39. Там само. – С. 388.

40. Там само. – С. 330.

41. Там само. – С. 463.

42. Там само.

43. Там само. – С. 165.

44. Там само. – С. 170.

45. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 2. – К., 1995. – С. 470.

В статье исследуется жизненный и творческий путь выдающегося украинского ученого, юриста, историка и общественного деятеля Александра Федоровича Кистяковского.

Ключевые слова: Сенат, министерство, церковь, университет, дневник, государство, право, семья.

Life and carrer of the prominent Ukrainian scientist, lawyer, historian and public figure Oleksandr Kistyakivskyuy are explored in the article.

Key words: the Senate, the Ministry, church, university, diary, state, law, family.